

A MAGYAR TELEPÜLÉSI KÖRNYEZET ÁTALAKULÁSA A KILENCVENES ÉVEKBEN¹

Izsák Éva²

PhD., egyetemi adjunktus ELTE TTK – izsakeva@ludens.elte.hu

*„Isten elménket bezárta a térbe.
Szegény elménk e térben rab maradt:
a kapzsi villámölyv, a gondolat,
gyémántkorlátját még csak el sem érte”*
(Babits Mihály: Bolyai)

A XX. század utolsó évtizedében átalakult térségünk, a közép-, és kelet-európai országok gazdasága, politikai és társadalmi rendszere. Az országos és regionális folyamatok változását a piacgazdaság kialakulása eredményezte. Átalakultak a helyi, települési szintű folyamatok is. A kialakulóban lévő új térszerkezet alapvetően más, mint a másfél-két évtizeddel ezelőtti. Jelen tanulmány azt vizsgálja, hogy melyek azok a térszerkezetet befolyásoló tényezők, amelyek átalakítják a települések belső működését. Arra keressük a választ, hogy a változások miként alakították át a magyar települések térszerkezetét a kilencvenes években.

Az elmúlt évtizedben bekövetkezett társadalmi-gazdasági változások jelentősen módosították, megváltoztatták a magyarországi településrendszert. A folyamat kettős: egyfelől a települések voltak hatással az átalakulásra, hiszen nem „passzív befogadóként” viselkedtek, hanem sokszor alkalmazkodás-

ra kényszerítették a társadalmi-gazdasági folyamatokat is (Enyedi Gy., 1996). Más tényezők – például az önkormányzati rendszer bevezetése a települések életpályáját változtatták meg. A közigazgatási rendszer átalakítása olyan folyamatokat indított el, melyek hosszú távon az ország társadalmi-gazdasági térszerkezetének az átstrukturálódásához vezetnek. Megerősödött a helyi politika, s egyre gyengébbé vált, majd teljesen megszűnt a központi irányítás szerepe. Mindezek a jelenségek életre hívták a „települések versenyét” (Enyedi Gy., 1996), amely előrevetíti a „sikeres” és „vesztes” települések megjelenését. Kevés idő telt el a rendszerváltás óta, mégis már élesen körvonalazódnak azok a tendenciák, amelyek érvényesülése kettéoszthatja az ország településállományát. Az új gazdasági tér kialakításában a sikeres településeknek egyre növekszik a szerepük, míg a vesztesek kimaradnak ebből, s egy idő után már lehetetlenné válik számukra az önállóság. A települések versenye egyben a térségek, régiók versenyét is jelenti.

Az átmenet időszakában, a kilencvenes évtized a térszerkezetet átalakító folyamatok szempontjából nem tekinthető egységes periódusnak (Nemes Nagy, 2001). Az évtized első felét (1993-94-ig) a korábbi rendszer struktúráinak lebomlását kísérő krízisjelenségek uralták, s csak a kilencvenes évek közepétől érzékelhetőek a megújulás jelei. A változások dinamikája meghatározó volt abból a szempontból, hogy az egyes térszerkezet-alkotó rendszerekben milyen reagá-

¹ A tanulmány az F030788 sz. Ifjúsági OTKA támogatásával készült

² A szerző a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János kutatási ösztöndíjasa. A tanulmány a 2001. június 25.-én a MTA Székházában, a Bolyai-napon elhangzott előadás írott változata.

lási sebességgel jelentkeztek a válaszok. Az átalakulás dinamikája érzékelhetően más a gazdasági, mint a társadalmi térben. Az új, piacgazdasági térszerkezet a korábbiaknál jóval tagoltabb. A társadalmi struktúra egyes csoportjai közötti távolságok megnöttek. Egyes társadalmi rétegek létszáma jelentősen csökkent, míg másoké hihetetlen mértékben megnőtt. Megváltoztak a társadalmi rétegek közötti távolságok is.

A területi differenciálódás folyamata alapvetően átalakította nemcsak a társadalmi és gazdasági rendszereket, de ezzel együtt a településeket is. A megváltozott települési tér jól vizsgálható abból a szempontból, hogy a regionális és globális szinten bekövetkezett változások miként hatnak lokális (települési) szinten. Épp ezért fontos, hogy az átmeneti időszakok változó tereit ne csak regionális szinten elemezzük, de megvizsgáljuk a települési térben bekövetkezett átalakulásokat is.

A tanulmány induló hipotézisei a következők:

- A nagy rendszereket (társadalmi-gazdasági-környezeti) érintő változások kimutathatóak lokális, azaz települési szinten is. Ebből az következik, hogy minden olyan jelenség, amely átalakítja ezeket a rendszereket, egyben megváltoztatja a településen belüli, lokális terek szerkezetét is.

- A globális és regionális szintű változások lokális szinten úgy jelentkeznek, hogy a települések belső struktúrája megváltozik, átalakulnak a települési tér egyes funkciói (egyesek eltűnnek, máshol új, eddig nem létező funkciók jelennek meg).

Mindezekből az következik, hogy a makroszintű (globális) hatások nemcsak a regionális (nagyterségi) terekre hatnak, hanem települési (lokális) szinten is érvényesülnek. Meg kell állapítanunk ugyanakkor azt is, hogy ezek a hatásmechanizmusok nem egyirányúak, hanem jelentős visszafelé irányuló (feedback) befolyással bírnak a magasabb szintű folyamatokra (1. ábra)

globális szintű folyamatok → regionális szintű folyamatok → lokális szintű folyamatok
 globális szintű folyamatok ← regionális szintű folyamatok ← lokális szintű folyamatok

1. ábra • Az egyes térségi szintek közötti hatásmechanizmusok

A fenti hatások kétirányúak lehetnek. Az egyes térségi szintek közötti hatásmechanizmusok lehetnek egyrészt pozitívak, azaz dinamizálják a folyamatokat. Serkentik a fejlődést, új átalakulási tendenciákat indíthatnak el a társadalmi, a gazdasági, valamint a települési térben. Lehetnek ugyanakkor ezek a hatások negatív irányúak is akkor, ha azok következtében valamiféle konfliktus alakul ki, vagy éppen a fejlődés irányát változtatják meg úgy, hogy azok már nem előnyösen befolyásolják a tér szerkezetének átalakulását.

Nemzetközi tendenciák

A területi folyamatok országszintű összehasonlítása mellett már a nyolcvanas évek elején foglalkoztatta a kutatókat az ún. szocialista típusú települési differenciáció, azaz az urbanizáció kelet-európai jellemvonásainak vizsgálata (French, R. A. - Hamilton, F. E. I., 1979). Az álláspontok ütköztek abban a tekintetben, hogy az urbanizációs folyamatok minőségileg is különböznek Kelet-Európában a nyugat-európai és angolszász-amerikai folyamatoktól (Szelényi I., 1983, Lichtenberger, E. 1991), vagy ugyanaz a folyamat zajlik itt is, csak megkésve (Pickvance, C. G., 1986). Más irányzatok nem az urbanizáció folyamatának vizsgálatát helyezik előtérbe, hanem a társadalmi egyenlőtlenségek eltérésében látják az okokat (Harvey, D., 1985). A magyarországi kutatások közül kiemelendő az Enyedi-féle álláspont, miszerint a magyar regionális és területi folyamatok az általános európai fejlődés egyik változatát jelentik (Enyedi Gy., 1996).

A differenciáció részletesebb, települési szintű vizsgálata a kilencvenes évek köze-

pétől erősödött meg. A területi különbségek néhány év alatt látványosan átalakultak Kelet- és Közép-Európa országaiban, s így lehetővé vált a folyamat *in situ* vizsgálata. Így például a városok belső szerkezetének a lakás-, és épületállomány pusztulásával vagy felújításával kapcsolatos átalakulását (Schulz, M. 1998, Schmidt, H. 1991, Penz, H. 1992, Lichtenberger, E. - Cséfalvay, Z. - Paal, M. 1995, Muziol, A. - Weclawowicz, G. 1994, Siedl, M. 1995), vagy éppen a pénzügyi szektor, a bankhálózat fejlődését és urbanizációs hatásait elemezte (Jöns, H. - Klagge, B. 1997). Megindultak a komplex, nagyobb területi egységeket (régió, metropoliten területek) átfogó vizsgálatok (Schulz, M. 1998, Scherf, K. 1998, Schmidt, H. 1991).

A korábbi környezetkárosító gazdasági szerkezet városokra gyakorolt hatását mind városkörnyezeti, mind pedig társadalmi-politikai vizsgálatokkal igazolták (Breuste, J. 1993, Härle, J. 1995, Szirmai V., 1999.). A városi tér, mint gazdálkodási, gazdasági egység vizsgálata (Krätke, S. 1995) és a városi tér, mint környezeti egység vizsgálata (Adam, K. 1988) már előremutató eredményeket hozott a városi tereken (város-régiókon) belüli differenciálódási folyamat vizsgálatához. Így előtérbe kerültek a nagyvárosok, fővárosok perifériájának differenciálódásával kapcsolatos kérdések. Az urbanizációs szakaszok és a fordista-posztfordista gazdaság közötti kapcsolatra (szuburbanizáció és fordizmus, valamint dezurbanizáció és posztfordizmus) először a korán iparosodott nyugat-európai városokban hívták fel a figyelmet (Cheshire, P. - Hay, D. 1989, Berg, L. van den et al. 1982). Később tipizálták a már létrejött szuburbán területeket³ (Cervero, R. 1989, Hartshorn, T. és Müller, P. O. 1986).

³ Cervero klaszteranalízise (1989) alapján hat típusát különböztetik meg a szuburbán gazdasági központoknak: office-parks, office concentrations, kis és nagy mixed-use development (MXD), sub-cities, suburban corridors.

Sieverts, T. (1997) a városok perifériáján képződő „Zwischenstadt”-ról beszél, ami egy városiasodott vidéki perifériát jelent.

Az egyes térségi szinteken bekövetkezett változások hatása a települési környezetre

Az elmúlt évtized változásai érintették nemcsak a közép- és kelet-európai térség országait, hanem megváltoztak azok a nemzetközi (globális) viszonyok is, amelyek hatással voltak a földrajzi tér építőelemeire. Melyek voltak ezek az átalakulások a különböző térségi szinteken?

• **A globális térben** mindenekelőtt ki kell emelnünk azt a tény, hogy megszűnt a bipoláris világrend, ami maga után vonta az egyes országok, térségek nemzetközi szerepkörének megváltozását. A nemzetközi kapcsolatok jellegét tekintve Magyarország – földrajzi helyzetéből adódóan – tranzit (és kedvező esetben megállító) szerepet tölt be, átmenő és közvetítő szerepet tölt be Kelet és Nyugat között. Ugyanakkor elosztó szerepe van a külkereskedelemben, amit a vásárlóerejét meghaladó import realizációja is mutat. Az ország „hídő” jellege a feldolgozóipar egyes ágazataiban, pontosabban a külföldi nagyvállalatok (főként a multinacionális cégek), valamint a sikeresen megújuló magyar nagyvállalatok stratégiájában is szerepel. Ugyancsak jelentős – bár feltehetően csak átmeneti – vonzást gyakorolnak a bevásárlóturizmusra a Budapest környékén kiépült nagy külföldi áruházláncok, bevásárlóközpontok, hipermarketek. Ezek a gazdasági funkciók amellett, hogy világosan körvonalazzák a sikeres térségeket, jelentősen átalakítják a helyi szintű települési környezetet is. Érdemes megemlíteni pl. a Budapest és több más, nagy lélekszámú település környékén épült kereskedelmi központokat (pl. Budaörs bevásárlóközpontjait), vagy például a városok belső területén egyre nagyobb területet elfoglaló „plazák” és „shopping

centerek” tömegére. S végezetül érdemes még egy olyan folyamatra felhívni a figyelmet, amely egészen új értelmet adott a földrajzi tér, a földrajzi közösség fogalmainak. Az információs és kommunikációs technika napjainkban bekövetkezett változásai újfajta értelmet ad a tér-idő viszonyoknak (Mészáros, R., 2001). A számítógépes információs hálózatokon az egyén eljuthat a világ szinte valamennyi részébe, információkat szerezhet korábban nem, vagy alig ismert folyamatokról, s a kibertér segítségével szinte tértől és időtől függetlenül bolyonghat a globális világban

- **Országos és térségi szinten** is olyan változások történtek, amelyek átalakították a települési környezetet. Ezen folyamatok közül érdemes megemlíteni a határmenti területek megváltozott szerepét és helyét a magyar településszerkezetben. A kétpólusú világ nemcsak az egyes országok nemzetközi szerepköreit befolyásolta, hanem a két pólus találkozásánál fekvő országok határ menti területeit is. Magyarország nyugati határai a nyolcvanas évek közepe előtt hátrányos, elmaradott területek voltak. Ezek a hatások – ma már joggal nevezhetjük történelmi hátrányoknak – a vasfüggöny lebontását követően pillanatok alatt gazdasági előnnyé változtak. Ennek egyik „leglátványosabb” jele a külföldi működő tőke területi koncentrációja. A legkedvezőbb befektetési hely a főváros és környéke, amit jeleznek a már említett multinacionális beruházások is. A következő jól elhatárolható befektetési övezet a korábban hátrányos földrajzi, geostratégiai helyzetű Nyugat-Dunántúl térsége (Vas, Győr-Moson-Sopron megye), az M1 autópálya környéke és Fejér megye (Rechnitzer, 2001).

- **Települési szinten**, a nagyobb lélekszámú városokban legalább olyan látványos változások történtek, mint a nemzetközi és az országos térben. Az átalakulás érintette egyrészt a településen belüli funkciók térváltását. A települési funkciók egy része

megszűnt, más részük átalakult vagy egészen új funkciók jöttek létre. Átalakult az egyes társadalmi csoportok térbenisége is. A funkcióváltás leglátványosabb jele a munkahelyi övezetek térváltása, a munkahelyi környezet átalakulása és jellegének megváltozása. A korábbi ipari munkahelyek nagyobb része megszűnt, vagy megváltozott termelési szerkezettel működik. Másik része azonban a mai napig is elhanyagolt, funkciót veszített területei a településeknek (pl. a korábbi ipari övezetek nagyvárosainak telephelyei, Miskolc, Ózd, Tiszaújváros). Jelentősen átalakult a lakóhelyi övezet is. A nagyvárosok (főként Budapest) egyes részein erősödött a nehéz szociális körülmények között élő, hátrányos helyzetű társadalmi csoportok lakóhelyi szegregációja. Jól körülhatárolhatóak a városnak azok a részei, ahol ezek a csoportok élnek, s megpróbálnak maguknak valamiféle egzisztenciát teremteni (pl. Budapest, Józsefváros egyes részei, a VII. kerület „Chicagója” stb.). A nagyvárosok más területein viszont soha nem látott építkezések folynak. Lakóparkok, lakóházak épülnek, ahol kutyás biztonsági őrök vigyáznak az ott élők nyugalomát. A gazdagság, az ún. gazdasági elit térhódítása a városok legszebb környezetét, a városok legjobban megjelentek a külföldi, pl. kínai, más ázsiai, volt szovjet köz társaságok lakói által lakott kisebb negyedek is. A főváros nemzetközivé válása nemcsak a turisták, hanem az egyre növekvő számú külföldi letelepedők számának növekedésében is megfigyelhető.

A lokális folyamatok szereplői és érdekviszonyai

A földrajzi környezet állandóan átalakuló elemei közül három olyan nagy rendszer van, amely alapvetően meghatározza a földrajzi tér struktúráját. A környezet, a gazdaság és a társadalom olyan elemei a térnek, amelyek változása nemcsak az egyes térele-

mek dinamizmusát jelzik, hanem éppúgy átstrukturálhatják magát a települési környezetet is. Nem elhanyagolható szempont ugyanakkor az sem, hogy az egyes térelemeknek milyenek az érdektípusai s milyen azok megváltozásának időbeni hatása.

A földrajzi környezet három nagy rendszere (környezet, gazdaság és társadalom) érdekeit az alábbiakban foglalhatjuk össze:

• **Ökológiai, vagy környezeti érdek:**

Egyértelmű és talán a legkevésbé megkérdőjelezhető érdektípus. Mégis a legtöbb konfliktus forrása. A környezet „érdeke” az ökológiai egyensúly fenntartása, az egészséges környezet megőrzése. Nem „fejlesztésbarát”, azaz a természeti javak kihasználása és felhasználása alapvető ökológiai érdekeket sért. A települések érdeke hosszú távon az, hogy vonzóak legyenek az odaköltözők számára, de emellett telepítőtényezőként hatást gyakoroljanak a gazdasági átalakulás résztvevőire. Éppen ezért rövid és hosszú távon nem egyforma a környezet (gondolunk itt a természeti környezet adottságaira) érdekeinek figyelembevételére. A mai átalakuló világ a XXI. sz. elején alárendeli a hosszú távú érdekeket a rövidtávú haszonnak. A társadalmi és gazdasági érdekeket rövid távon alárendelik az ökológiai érdekeknek.

• **Gazdasági érdek:** Rövid távon a gazdaság érdeke elsődlegesen a magas profit, minél alacsonyabb tőkeigény és a nyereséges vállalkozás. Mindezek a legkevésbé veszik figyelembe a környezeti érdekeket. Hosszabb távon viszont a környezetvédelmi szabályok szigorodása, illetve a környezetvédelmi költségek gyors emelkedése miatt versenyelőnyre tesznek szert azok a gazdasági vállalkozások, amelyek gyorsabban tudnak alkalmazkodni az ökológiai érdekekhez.

• **Társadalmi érdek:** A legnehezebben definiálható érdektípus, amely nem választható el a gazdasági érdektől. Magában foglalja az egyéni érdekszintet is. Az ökológiai érdek képviselője több társadalmi kor-

látba ütközik. Nem tisztázott ma Magyarországon a természet és társadalom viszonyrendszere. A „beágyazott” és rögzült minták szerint a társadalom a természet felett áll. Másrészt a társadalmi érdekeket nagymértékben befolyásolják azok a társadalmi érdekek, amelyek főként a gyors fejlesztéshez és fejlődéshez, az egyre magasabb igényekhez alkalmazkodnak.

A fentiekből következik, hogy a földrajzi tér egyes elemeinek nemcsak az érdekei különböznek, hanem azok időbenisége is. Az egyes szereplőknek más a hosszú és más a rövidtávú érdeke. Különösen érzékelhető ez a tér kisebb, lokális szintjein, ahol a változások, érdekek és az egyes szereplők térbeli megjelenése érzékletes és jól nyomon követhető. Az eddig elmondottakból is értelemszerűen következik, hogy pusztán a különböző szemléletmódokból is igen lényeges érdekellentétek adódhatnak (Izsák É., 2001).

• **Egyéni érdekszint:** elsősorban a mikrokörnyezethez (beépített terület minősége, komfortosság, infrastrukturális adottság stb.) és az egyén életszínvonalát befolyásoló gazdasági, környezetvédelmi költségekhez kapcsolódnak (árak, adók, közvetett elvonások stb.).

• **Lokális (települési) szint:** ellentmondásos a helyi szint érdeke. Rövid távon a települések az általános gazdasági helyzetük javításában érdekeltek. Az önkormányzatok kénytelenek minél több lehetőséget kihasználni a stabil helyi gazdálkodás érdekében, másrészt viszont a települések egymással is versenyeznek a bevételekért. Hosszú távon viszont a legfőbb érdek a stabil helyi társadalom, az egészséges és vonzó környezet.

• **Országos, regionális szint:** a települések érdeke általában az ún. nagy, vagy regionális szinthez való alkalmazkodás, amely azonban már regionális identitás megletétét is feltételezi. Ez ma Magyarországon

még nem kialakult. Éppen ezért a településeknek sokszor magukra hagyatva kell eldönteniük és kiválasztaniuk azt a fejlődési pályát, amely várhatóan számukra a legkedvezőbb lesz.

Budaörs: egy példa

az ellentmondásos települési sikerre

Az eltelt évtized alatt Budaörs, a fővárosi agglomeráció páratlanul dinamikusan fejlődő települése. A város bevétele a kimutatók szerint 1998-ban minden addiginál nagyobb volt. A település hat esztendő alatt (1992-98) megtízszerezte helyi adóbevételeit, az iparüzési adó pedig két év alatt (1996-98) megduplázódott. A helyi adóbevételek 80 %-át a 20 legnagyobb vállalkozás fizeti be, ezek között is kiemelkedő jelentőséget kapnak a kereskedelmi és logisztikai cégek.

Jelenlegi lakosságszámával Budaörs az agglomeráció többi városával összehasonlítva a közepesen nagy városai közé tartozik. A növekedés üteme és mértéke kimagasló: 1980-90 között 15 %-os, 1990-2000 között 13 %-os volt a népesség számának emelkedése. Ezzel a növekedési ütemmel Budaörs Magyarország első öt városa között foglal helyet. Nagyon kedvezően változott a korszerkesztet. Jelenleg a település lakóinak 62 % (!) aktív korú. 18 évesnél fiatalabb a lakosság 17 százaléka. Az elmúlt évtized dinamikus fejlődése sokszor feszültségekkel és ellentétekkel párosult. A konfliktusok egy jelentős része a települési környezet átalakulásából (multinacionális cégek, jelentős bevándorlás és új lakóterületek kialakítása), másik része viszont az ehhez szorosan kapcsolódó környezeti-társadalmi konfliktusokból ered.

Budaörsön a munkanélküliség elenyésző, tulajdonképpen már az ún. *search unemployment* kategóriájába tartozó, 3,5 %-os. A munkaerőhelyzettől párosuló konfliktusok legfőbb forrása az, hogy a városba települt multinacionális cégeknél nem jelent

előnyt a lakóhely, sőt sokszor a helyi lakosok „informátlanság”, „rosszabb öltözködés” miatt hátrányban maradnak a fővárosiakkal szemben, ami konfliktust jelenthet a helyi lakosság körében. A helyi önkormányzati vezetés, illetve a helyi lakosság egyik legnagyobb „vitája” éppen a multinacionális cégek, elsősorban a bevásárlóközpontok városkörnyékre történő telepítése.

A dinamikusan fejlődő térség egyre jelentősebben átalakítja a természeti környezetet. A beépített területek arányának a növekedése gyorsan csökkenti a zöldterületek arányát, ami egyébként az egyik legfontosabb vonzereje a településnek. További konfliktusokat okoz a közlekedés, a növekvő forgalom (személy- és áruforgalom egyaránt) az itt élők és az ide „csak” vásárolni járók között. Az átmenő forgalom rontja a település levegőjét, a zajártalom fokozódik. A városon keresztülhaladó főút nem tudja az áthaladó forgalmat egyenletesen átengedni, ezért sokszor forgalmi dugók alakulnak ki. A természeti viszonyok, a hegyek között elhelyezkedő településen viszont nem teszik lehetővé az utak szélesítését. Az M0 környéki építése ugyan könnyíthet a helyzeten, de az alapkonfliktust nem oldja meg. Egyre fokozódik a területen működő környezetvédők aktivitása, tiltakozásokkal próbálják lassítani a folyamatokat.

Jelentős konfliktust okoz továbbá a településre történő beköltözés is. Az újonnan betelepülők és az „öslakosok” között kimutatható és érzékelhető az ellentét. Budaörs a második világháborút megelőzően „zárt társadalmú” település volt. Lakói egymás között házasodtak, a migráció nem volt jellemző. Csak a hetvenes évektől gyorsult fel a település „nyitottabbá válása”, ekkor épültek az első „lakótelepek”. Ebben az időben alakultak ki az első nagyobb konfliktusok az „ófalusiak” és a „lakótelepiek” között. Mára már ezek a viták megszűntek, helyüket más társadalmi konfliktusok foglalták el. Egyre inkább

a zöldterületek nagyarányú birtokbavétele, a kiköltöző lakosság elkülönülése okoz gondot a településen. A települési szegregációt Budaörsön sokkal inkább a gazdasági elit elkülönülése jellemzi. Az országos szinten is erősödő társadalmi elkülönülés, az egyes társadalmi rétegek távolodása egy kisebb településen sokkal jobban érzékelhetővé válik. Összességében elmondható, hogy az induló hipotézisben megfogalmazottak szerint a jelentős társadalmi és gazdasági válto-

zások lokális szinten is érzékelhetőek. Azok a tendenciák, amelyek globális, illetve regionális szinten megjelennek, hatást gyakorolnak a települési folyamatokra. Megváltoztatják azok társadalmi és gazdasági környezetét, átalakítják a földrajzi tér szerkezetét. A lokális terek változása hatással van ugyanakkor a regionális, országos, sőt akár a nagyobb, globális folyamatokra is. Lassíthatja őket, megváltoztathatja azok irányait, sőt akár meg is akadályozhatja azokat.

IRODALOM

- Adam, K. 1988: Stadtökologie in Stichworten. Verlag Ferdinand Hirt. Braunschweig.
- Breuste, J. 1993: Stadtökologie und Stadtentwicklung: Das Beispiel Leipzig. Analytica.
- Cheshire, P. - Hay, D. 1989: Urban Problems in Western Europe: An Economic Analysis. London
- Enyedi, Gy. 1996: Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. „Ember-Település-Régió” sorozat. Hilschler Rezső Szociálpolitikai Alapítvány, Bp.
- Cervero, R. 1989: America's Suburban Centers. The Land use-Transportation Link. Boston
- French, R. A. Hamilton, F. E. I. 1979: The Socialist City. Spatial Structure and Urban Policy. John Wiley, Chichester, New York
- Harvey, D. 1985: The Urbanization of Capital. Johns Hopkins University Press, Baltimore
- Hartshorn, T. - Müller, P. O. 1986: Suburban Business Centers: Employment Expectations. Washington D. C.
- Härle, J. 1995: Siedlungsökologie. Praxis Geographie 1995/9. pp.: 4-11.
- Jöns, H. - Klagge, B. 1997: Bankwesen und Regionalstruktur in Ungarn. ISR - Forschungsberichte, Heft 16. Wien
- Izsák, É. 2001. Szuburbanizáció és gazdasági fejlődés: Budaörs, a legsikeresebb magyar város. Regionális tudományi tanulmányok 5.sz. pp.35-51
- Krätke, S. 1995: Stadt - Raum - Ökonomie. Einführung in aktuelle Problemfelder der Stadtökonomie und Wirtschaftsgeographie. Basel
- Lichtenberger, E. 1991: Stadtgeographie. Band 1: Begriffe, Konzepte, Modelle, Prozesse. 2. Aufl. Stuttgart
- Lichtenberger, E. - Cséfalvay, Z. - Paal, M. 1995: Várospusztulás és városfelújítás Budapestén Az átmenet trendjei 2. Budapest
- Mészáros, R. A kibetér társadalomföldrajzi megközelítése. Magyar Tudomány 2001/7. pp.769-79
- Muziol, A. - Weclawowicz, G. 1994: Die Transformation des Wohnungswesens in Polen – eine Analyse des Warschauer Wohnungsmarktes. ISR Forschungsberichte, Heft 7. Wien
- Müller, W. - Rohr-Zänker, R. (1995): Neue Zentren in den Verdichtungsräumen der USA. Raumforschung und Raumordnung 53. pp.: 436-443
- Nemes Nagy, J. 2001: Az ezredvég regionális folyamatai Magyarországon: átfogó átalakulás – egyedi fejlődési pályák. Regionális tudományi tanulmányok 5. sz. p. 23
- Penz, H. 1992: Entwicklung, Struktur und Zukunftsaussichten der ländlichen Siedlung in der Tschechoslowakei und in Ungarn. ISR - Forschungsberichte Heft 5.
- Pickvance, C.G. 1986 Comparative urban analysis and assumptions about causality. International Journal of Urban and Regional Researches. vol.10.no.1. pp.:162-184
- Rechnitzer, J. 2001: Szerkezeti változások a regionális gazdaságban. Habilitációs előadások. Pécsi Tudományegyetem p. 12,14
- Scherf, K. 1998: Die metropolitane Region Berlin. ISR - Forschungsberichte, Heft 17. Wien
- Schmidt, H. 1991: Die metropolitane Region Leipzig - erbe der sozialistischen Planwirtschaft und Zukunftschancen. Wien, ISR-Forschungsberichte Heft 4.
- Schulz, M. 1998: Berlin - Abschied von einer geteilten Stadt? Europa Regional 1998/6. pp.: 2-14
- Siedl, M. 1995: Stadtverfall in Bratislava. ISR - Forschungsberichte, Heft 9. Wien
- Sieverts, T. 1998: Zwischenstadt zwischen Ort und Welt, Raum und Zeit, Stadt und Land. Bauwelt Fundamente 118. Vieweg, Braunschweig.
- Szelényi, I. 1983: Urban Inequalities Under State Socialism. Oxford University Press, Oxford